

Székely Judit:

Sátortetős családi házak

– egy régi vita felidézése



Jellegzetes magyar falusi utcakép a 60-as 70-es évektől napjainkig
Typical Hungarian village from the 60's

A látvány annyira megszokott, hogy már észre sem vesszük: négyzet alakú alaprajz, sátortető, két hármásablak az utca felőli oldalon. Ez a sátortetős családi ház, mellyel leginkább a falvakban, de a kisvárosokban és még Budapest családi házas kerületeiben is lépten-nyomon találkozhatunk.

Ezeket a házakat megszületésük óta mindig bírálták, a bírálatok azonban évtizedeken át mit sem ártottak népszerűségüknek. A hatvanas-hetvenes években ezek a családi házak minden meggyőzés és felvilágosító kampány ellenére tízezerrel épültek. Ha ma látjuk a korabeli fotókat a hetvenes évek frissen épült falusi utcáiról, valóban nehezen tudjuk megérteni, mi készítette ezeket az embereket arra, hogy gondosan, néha a legapróbb részletekre is ügyelve másolják le egymás családi házát, olyan mértékben uniformizálva az épületeket, hogy azt hihetnénk, valamiféle rájuk kényszerített tervet valósítottak meg.

A sátortetős családi házak építésének kora óta eltelt harminc év, de az akkor megfogalmazott bírálatok ma is általánosan elfogadottak. Ennyi idő után mégis ideje lenne újra végiggondolni az akkori véleményeket, hiszen ma már azt is látjuk, hogyan alakult a sorsa ezeknek a házaknak, mi történt velük, mióta megépültek, kik és hogyan élnek bennük. Ráadásul ilyen távolságból már az is világosabban kirajzolódik, milyen társadalmi folyamatok közepette zajlott le a családiház-építés e különös felvirágzása, hogyan illeszkedik ez a folyamat a falvak átalakulásának történetébe.

Az közismert, hogy a sátortetős családi házakkal kapcsolatos értelmiségi kritika alapvetően a hatvanas-hetvenes évek társadalmi vitáiban fogalmazódott meg, különböző folyóiratok (Kritika, Valóság, Élet és Irodalom) lapjain. Bár a vita főként építészeti kérdések körül zajlott, a résztvevők ennek kapcsán beszélhettek sok minden másról: társadalmi átalakulásról és mobilitásról, városról és faluról, élet-



Judit Székely Pyramid-roofed houses in the Hungarian villages – recalling an old debate –

We are so used to their sight that we don't even notice them any more with their square layout, the pyramidal roof and the two tripartite windows giving to the street. This is the typical „pyramid roofed“ family house one comes to see at every second step in the Hungarian villages and small towns or even in the Budapest suburbia.

Ever since they appeared these houses were under constant criticism by professionals – and they just remained as popular as ever. Despite all „information campaigns and professional argumentation“ they have been built by the ten thousand in the sixties and seventies. Looking today at the photos made of the streets of Hungarian villages freshly built in the seventies, one can hardly understand the motif of the owners which brought them to carefully copy each others houses, sometimes to the smallest detail: the result was a uniform look making one think that the builders were enforced to implement some centrally conceived plan.

Thirty years have passed since then but there is still general agreement with the critical evaluations declared at that time. It would be time, though, to give a second thought to these evaluations as by now we have an idea on the fate of these edifices, who dwell in them and how. Also the time lapse enables us to look at the social trends and circumstances of this peculiar boom of family house-building from some distance and to understand how it connects with the restructuring of the Hungarian village.

It is well known that the criticism on pyramidal roofed family houses conceived by the intelligentsia was usually articulated in discussions on social issues published on the pages of various periodicals (like *Kritika*, *Valóság*, *Élet és Irodalom*). Although the topics were declared to be architectural issues, these periodicals were also a forum that gave vent to many other thoughts – on social mobility and restructuring, the urban and rural styles and lifestyles and the ongoing changes. It is no coincidence that not only architects but also well known writers, like László Németh, Péter Veres, György Lukács or later László Nagy contributed to the discussion. Of course, with time, social scientists joined in as well like the historian Zoltán Tóth or the sociologist Katalin S. Nagy writing on the changes in interiors.

Let us first have an overview of the evaluations and analysis that were published on this phenomenon in the past decades; and in

the second part we will present actual information on these houses and their current inhabitants, based on a survey carried out by the KSH (the Central Statistical Office).

Ideologically conceived objections – rejection of the family house as a building type

It was first in 1960-61 that a debate on this question was launched in the periodical *Kortárs*. This was centered around the family house as such – although it becomes apparent that what the contributors envisaged as a family house was already nothing but the pyramid-roofed house.

These first debates were probably sparked off the realisation of the fact that despite expectations, the family house building activity could not be suppressed in the planned ratio; And what's more: the housing program of the first five year plan could only have been completed due to the fact that the extent of the private home building activity surpassed the plans.

It is hardly believable today, but this was a surprise to the respective experts of the era. Now this is simply to explain: in lack of information and publicly available data a visible expansion of privately built homes was needed for this sector of the economy to get noticed.

Trying to gather today the respective statistical data on period discussed we find that there were hardly any data captured in the beginning of the sixties on the home building industry – and there are practically none on the building of family houses. Not at all coincidentally.

When, however, the rise of the private home building activity became apparent, it was first the family house as an edifice and building style that became under criticism. The objections primary emerged from considerations of social ideology stating that the builder of a family house turns his back on the community; and fails to perceive his own real needs; also withdraws from the building of the new society. Already in the beginning there were also some reasonable arguments supporting the ideological ones; these referred to economies of scales and thus advocated the building of multi-home houses as opposed to the squandering methods of family house-building. (Of course no factual data were invoked to mess with this line of thought: there was no mentioning of capturing and comparing actual building costs. By the way such analysis would not have made any sense anyway as the prices themselves were fictional outputs of the plan economy.)

We could as well put apart the ideological argumentation as it makes no sense in today's context; the reason while it was worth recalling it is that we shall understand that the rejection of the pyramid-roofed houses was partly based – in the beginning – on such antipathy.

módról és annak változásairól. Nem véletlen, hogy a hozzászólók között az építészek mellett ott találjuk Németh László, Veres Péter, Lukács György, vagy később Nagy László nevét is. A sátor tetős családi házakról később természetesen az írók és az építészek mellett társadalomkutatók is elmondták véleményüket, például a történész Tóth Zoltán, vagy a lakberendezési szokások vizsgálata kapcsán a szociológus S. Nagy Katalin.

Ismerkedjünk meg először azokkal az értékelésekkel, értelmezésekkel, melyek a jelenségről az idők folyamán napvilágot láttak, majd egy KSH-vizsgálat kapcsán azt is bemutatjuk, mit lehet tudni ezekről a házakról és lakóikról napjainkban.

Ideológiai ellenvetések, a családi ház, mint épülettípus elvetése

A témával kapcsolatban először 1960-61-ben kezdődött vita a Kortársban, mely még általában a családi házzal foglalkozott, bár már ekkor is kiderült, hogy a családi ház, amit itt még csak általánosságban bíráltak, már a sátor tetős épület volt. Ezeket az első vitákat az a felismerés indíthatta el, hogy a várakozással ellentétben nem sikerült visszaszorítani kellőképpen a családlház-építést, sőt, hogy az első ötéves terv lakásépítési programja csak úgy valósulhatott meg, hogy a tervezettnél jóval több lakás épült magánerebből.

Ma már alig hihető, de ez akkor valóban meglepetésként érhetett szakembereket. Pedig a magyarázat egyszerű: információ és nyilvános adatok híján a felismeréshez az kellett, hogy a magánereős építkezések szaporodása szemmel látható legyen. Ha ma megpróbáljuk összeállítani az erre az időszakra vonatkozó statisztikai adatokat, azt látjuk, hogy a hatvanas évek elejéig alig van információnk a lakásépítésről, a családi házak építéséről pedig – nem véletlenül –, végképp hiányoznak az adatok. Amikor ennek ellenére nyilvánvalóvá vált a magánereős családlház-építés terjedése, elsőként maga a családi ház, mint épület és építési forma váltott ki tiltakozást. Az akkori ellenvetések alapvetően ideológiai megfontolásokból fakadtak: a családi ház építője elfordul a közösségtől, nem ismeri fel saját valódi szükségleteit, kivonja magát az új társadalom építéséből. Az ideológiai ellenvetések mellé már ekkor felsorakoztak racionálisabbnak tűnő érvek, melyek egyfajta méretgazdaságossági elgondolásokra hivatkozva a többlakásos építkezés előnyeit igyekeztek bizonyítani, szembeállítva azt a családlház-építők pazarlásával. (A gondolatmenet természetesen itt sem zavarták adatok: fel sem merült valódi építési költségek számbavétele és összehasonlítása, nem is merülhetett,

lévén az árak maguk is pusztán tervgazdasági fikciók.)

Az ideológiai érveket tulajdonképpen nyugodtan félre is tehetnénk, hiszen mára értelmüket veszítették, amiért mégis érdemes ezeket felidézni, az az, hogy látnunk kell, az elutasítás mögött kezdetben egy ilyenfajta ellenszenv is meghúzódott.

Amilyen irracionálisak voltak az érvek, olyan gyakorlatiasak voltak azok a követelések, melyeket a bírálók megfogalmaztak: a magántervezésre jogosultak körének szűkítését, az építési hatóságok megerősítését és a családlház-építés adminisztratív visszaszorítását, elsősorban a családlház-építőknek nyújtható hitelek korlátozásával. Bár a követelések jórészt nem teljesültek, a falusi lakásépítőket a hitelnyújtás szabályai már ekkor is és még éveken át hátrányosan megkülönböztették, és nehezítették hitelhez jutásukat. Ami az építésügyi hatóságok szerepét illeti, úgy tűnik, ezek sem feleltek meg minden esetben az elvárásoknak, és volt, ahol éppen hogy elősegítették a sátor tetős házak terjedését azzal, ahogy a helyi építésügyi előírásokat kialakították. (Mint például a Pest megyei Szigetújfaluban, ahol az egykori építők visszaemlékezése szerint a helyi előírások gyakorlatilag kötelezték a házépítőket arra, hogy a sátor tetős épületet válasszák.)

További követelés volt, hogy készüljenek családi ház títustervek, és akár adminisztratív eszközökkel is segítsék ezek terjesztését. A felvetés segít eloszlalni egy széles körben elterjedt félreértést, azt, hogy eredetileg maga a sátor tetős családi ház is egy títusterv volt. A títustervek alkalmazásának gondolata éppen a sátor tetős házak terjedésére volt válasz, ezek a házak már álltak, amikor az első családi ház títustervek elkészültek. Ugyancsak a títusterv létét cáfolja Tóth Zoltán megfigyelése is, aki arról számolt be, hogy ez a háztípus az országhatárokon túl, a szomszédos országok magyarok lakta területein is népszerű volt ebben az időben.

A sátor tetős családi ház, mint a hagyományos falusi utcakép rombolója

Sokan a sátor tetős házak építőit elsősorban a falusi építészeti tradíciók felrúgásával vádolják, azt állítva, hogy ez az épület idegen a falusi környezettől, nem más, mint a városi kispolgári villa elkorcsosult változata. Még ha az érv igaz is, ez a fajta megfogalmazás igen súlyos ítéletet hordoz. Pedig a jelenség voltaképpen természetes: a paraszti kultúra évszázadok óta mindig is sokat vett át a városokból, gondoljunk akár a viseletre, a táncra, zenére vagy éppen az építészetre. Önma-

The irrational arguments the practical were the requirements posed by these critics: to narrow down the pool of those eligible to prepare plans of private homes; to enforce competencies of building authorities; and to suppress the family house building activity via other administrative tools, primarily through a limitation of credits offerable to builders of family homes. Although most of these requirements were not introduced, village based home builders were dispreferred by crediting regulations already at this time and for years to come. As to the role of building authorities some of them even encouraged the building of pyramid-roofed houses through their local technical construction regulations. (A good example is the village of Szigetújfalu in Pest county where the earlier builders now recall that the local regulations practically obliged them to opt for the pyramid-roofed house.)

Another demand of the opponents of the pyramid-roofed houses was that prototype plans for family houses should be designed and their distribution supported even with administrative methods. This fact helps to dissolve a misunderstanding: namely the belief that the pyramid-roofed family house was originally a prototype itself. Introduction of prototype plans was a reaction to the spreading of pyramid-roofed houses. Another fact supporting the idea that the pyramid-roofed house was not a prototype was noticed by Zoltán Tóth, who reported that the „pyramids“ were popular in this time even in Hungarian settlements in the neighbouring countries.

The pyramid-roofed family house as a destroyer of the traditional sight of a village street

Many accuse builders of pyramid-roofed houses with the dethroning of the traditions of village architecture claiming that this building type, being the distorted version of an urban villa, is strange to the village environment. Even if true, this verdict sounds rather tough. Also the phenomenon of urban culture influencing the rural one is obviously going back to centuries – let's think of costumes, dancing, music or even architecture. The fact itself that the sample was taken from the cities could not be criticised – maybe only the manner of this take-over.

Also, this line of thought seems to ignore the tremendous changes that went on in the village societies in these years. The two decades in question witnessed a social restructuring the measure of which exceeded any such processes of the past. Within these twenty years the ratio of the agrarian population diminished to half and masses of ex-peasants flocked to the industrial sector. This development reflected the general European tendencies. The specifically Hungarian about it – even compared with the other countries in Middle Europe – was the slow rate of urbanisation at the same time. Projecting this to the rural society the meaning is that although many of the rural inhabitants shifted to another social class (ceased to be traditional peasants and became industrial workers) they were forced to remain at their original habitat. Cities were incapable to receive and soak in the entire population flowing into the industry so many of these people could not move any closer to the new urban working place than small settlements being relatively closer to the cities. As of 1960 there were also administrative measures in place designated to prevent rural population from flowing into the bigger cities.

We shall admit however that the accusation concerning the abandoning of village traditions touched upon the core reason why the pyramid-roofed houses became so „fashionable“. This was the very aim of the builders: to demonstrate that they stand out of their environment, they are no peasants any more even if they keep living in the village. The first builders who opted for pyramid-roofed houses were exactly those industrial workers who stayed in

the villages and for whom it was of particular importance that they could show off their ascension by means of the „modern“ home they built. (It should also be mentioned here that a village family of the time could hardly even think of building a house without an income earned in the industrial sector.)

Another aspect, often ignored by contemporary or later critics is that these village families were completely left to their own with their housing problems. The mourners of the „traditional image of the Hungarian village“ did close their eyes to the great shortage of housing facilities which developed by the end of the fifties, not only in the cities and towns but also in rural areas resulting in a niveau of housing comfort that was below than the pre-war one in many terms. The state housing programs launched in the beginning of the sixties attempted to meliorate this situation but only in the cities. A disproportionately small part of the state resources devoted to home building was allocated to smaller settlements – not only in the field of investment projects but also in crediting policy. This is demonstrated in the first chart: 90 percent of the village home building projects were private ventures and many of them were accomplished without any loans. Thus the criticism on the family house as a form of home building simply ignored the fact that this was the only opportunity to create new homes in the villages.

Despite this handicap the trend did not slow down: In the sixties and the seventies respectively half and over the third of the new homes were built in the villages. In absolute figures: by 1980 more than half a million homes have been built in the villages, the majority of them being pyramid-roofed houses.

Uniformization, monotony, botchwork

By now we have seen that a mass demand of families has been met by this spontaneous „home building movement“ where these families could not expect that they would receive any institutionalised support within a reasonable time. For years family houses were being built by the ten thousand while the builders had to face lack and shortages of all kinds of necessary tools and resources. We have already mentioned the limitations of loan availability – it was only a 1982 Decree on Housing which has put an end to the differentiation of support per ownership categories and settlement types, thus finally enabling village based family home builders to get access to the very same loan constructions which were already available to builders of multi-family houses in the cities.

As said before, shortcomings were not only perceived in financial terms. There were shortages of all kinds of tools, equipment and building materials – as well as of professional workforce. The big post-war social restructuring eliminated the traditional labour division schemes within the villages. By this time nearly all the craftsmen and their trades became „extinct“ went bankrupt or were swallowed in by the factories (S Nagy, 1987). In most cases the only construction industry professional present at the building site was the bricklayer. He delivered the design/drawings, processed the necessary permits at the local council and instructed the family members, relatives, friend and co-workers participating in the construction work. These circumstances give a good deal of explanation for these houses having become so strikingly uniform and cheerless. If the tripartite window is the only kind of window that the builder of a family house can get hold of – after some searching and with some luck – if he can't get a raft, if there is only one type of door available, it is no wonder that he will stick to the simplest, most obvious solutions.

The home-made solutions also contributed to the spreading of easy-to-learn do it yourself methods. People reciprocally helped each other and aggregated their knowledge by always adding some new piece to their skills. At the same time they also worked

gában az, hogy a minta a városokból származik, normális körülmények között nem lehetne kifogásolható, legfeljebb csak az, ahogyan ez az átvétel megvalósult.

Ráadásul ez a fajta érvelés mintha figyelmen kívül hagyná azt a hihetetlen mértékű átalakulást, ami ebben az időben a falvak társadalmában is lejajlott. Ez alatt a két évtized alatt ugyanis soha nem látott mértékű társadalmi átrendeződés történt. A mezőgazdasági népesség aránya húsz év alatt a felére csökkent, a parasztságból kilépők tömegesen áramlottak át az iparba. E tekintetben a fejlődés nem sokban különbözött az általános európai tendenciától, ami mégis sajátos volt a magyar és bizonyos értelemben a közép-európai fejlődésben, az az ehhez képest igencsak visszafogott ütemű városiasodás. A falusi lakosság szempontjából ez annyit jelentett, hogy bár sokan közülük társadalmi osztályt váltottak, kiléptek a parasztságból, mégis arra kényszerültek, hogy eredeti lakóhelyükön maradjanak. A városok nem voltak képesek fogadni az iparba beáramló teljes népességet, így ők a legjobb esetben is csak a városi munkahelyekhez közel eső községekbe költözhettek. 1960-tól már adminisztratív intézkedésekkel is igyekeztek gátat szabni a falusi népesség nagyvárosokba való beáramlásának.

A vád, hogy a sátortetős kockaház építője szakít a falusi hagyományokkal, ebből a szempontból leglényegesebb magyarázatra tapintott rá. Az építőknek éppen ez volt a céljuk: megmutatni, hogy bár továbbra is falun laknak, már nem parasztok többé, kiemelkedtek a paraszti környezetből. Az első építők, akik a sátortetős házat választották, éppen azok az ipari munkások voltak, akik a községekben maradtak, és akiknek különösen fontos volt, hogy felemelkedésüket az általuk épített „modern” házzal is kifejezzék. (Hozzá kell tenni, hogy akkoriban ipari kereset nélkül nem is igen gondolhattak a falusi családok lakásépítésre.)

A másik dolog, amiről mind az akkori, mind a későbbi kritikusok könnyen megfélekednek, hogy ezek a falusi családok teljesen magukra maradtak lakásgondjaikkal. A tradicionális falukép elsíratói nem vettek tudomást arról a rendkívüli lakásínségről, ami az ötvenes évek végére nemcsak a városokban, de vidéken is kialakult, és aminek következtében a lakásellátottság színvonala sok tekintetben a háború előtti szint alá süllyedt. A hatvanas évek elején elinduló állami lakásépítési programok ezen a helyzeten igyekeztek ugyan enyhíteni, de csak a városokban. A lakásépítésre szánt állami erőforrásokból a kisebb településekre aránytalanul kevesebb jutott, és ez nemcsak az állami beruházásokra, de a hitelezésre is vonatkozott. Az első táblázat éppen ezt mutatja: a községi lakásépítkezések 90 százaléka magánberuházás volt, közülük is sok hitel nélkül valósult meg. Amikor tehát a családi házat, mint lakásépítési formát

1. tábla Lakásépítés beruházó szerint (1962-79)
Home building per investor type (1962-79)

Beruházó Investor	Budapest	Városok Cities	Községek Villages
	1962-69		
Állami beruházás State investment	60	63	9
Magánberuházás állami hitellel Private investment with state loans	34	30	56
Magánberuházás állami hitel nélkül Private investment without state loans	6	6	35
Összesen Total	100	100	100
Épített lakások száma Number of homes built	81 000	165 000	216 000
	1970-79		
Állami beruházás State investment	73	71	11
Magánberuházás állami hitellel Private investment with state loans	25	25	68
Magánberuházás állami hitel nélkül Private investment without state loans	2	5	21
Összesen Total	100	100	100
Épített lakások száma Number of homes built	160 000	374 000	348 000

out a division of labour where each player tried to lean on the expertise from his „real“ profession if possible.

This kind of work organisation is of course nothing strange to village traditions – working together this way has been a long-time used vehicle at the times of major agricultural works throughout the year. The new element was the appearance of co-workers from the working place – of course only at locations where the working place and the place of living of the participants was not too far away from each other. The latter criterion was mostly met in the Budapest agglomeration where masses of pyramid-roofed family houses were erected by factory workers employed in Budapest and its surroundings. The owners of the houses (who were the builders in person) can well recall today the constitution of the voluntary house building brigade: there came the electrician, the machine mechanic, the maintenance people from the factory who assumed the „professional“ roles while the others – not possessing any respective skills – were employed as unskilled helpers.

By teaming up on weekends as construction brigades and building real houses these people picked up some other knowledge which proved very useful later on. Namely they discovered how another business and management model could be operated parallel to – and eventually parasiting on – the irrationally functioning primary economy. The private home building was exactly the cradle of the secondary economy. Later on when activities of this second economy reached to further fields, primarily the home growing of goods, most of the so earned extra incomes went into the home building sector. The importance of the secondary economy kept growing right until the change of the regime – looking back now we can see that without its balancing role the crisis of the socialist economy could have turned much worse than it actually was.

Again, all these changes in the social and economic texture were mostly initiated by the „botching“ builders of family homes back in the sixties who refused to accept the situation they were forced into, instead they helped themselves with their own means with enormous efforts and heaps of after hours work.

A pyramid-roofed house is bad for its occupants as well

This accusation usually went like this: The house has rooms which are superfluous while some other, necessary rooms are missing from it.

Below we present a possible floor plan. We have to add here that these buildings were by far not as uniform in their internal layouts as one would think by looking at their outsides.

The element common in all such houses are the two rooms giving to the street. In the earlier times they functioned as „tidy rooms“ traditional in many Hungarian peasants' houses which were practically not used and no one slept in them. This is the reason why they were referred to as unused capacities. Habits however changed quickly particularly with the emerging of the television which was usually put into one of these rooms; as a result, family members started to use the room more and more as well as the other room. The situation was a bit similar with bathrooms – they have been built but were not used in the beginning, although the reason here was the lack of public utilities. Upon building of the house the water pipes from the own well were maybe laid on but sewage and gas networks took years, if not decades, to arrive to the villages.

It is true, in a sense, that these people built houses larger than what they absolutely needed at the moment and they reached further than their actual needs – but it is obvious that prestige was the main motivation behind these investments which is not that bad in this case. Let's imagine what would have happened if villages had have the same fate as cities where the housing needs

of families were met at minimum levels in the giant housing projects financed by the state – it is clearly lucky that the builders of the family houses – instead of erecting masses of houses with one room and a kitchen, without a bathroom – were ready to such overspending and built their „pyramids“ against all odds.

Another charge was that these buildings missed some rooms essential to farming lifestyle; and such rooms could not even be added to the main house the way this was often done at traditional peasants' houses.

Even the above floor plan shows a few annexed edifices but the real picture is much more diverse than that. The differences in the occupants' lifestyles were reflected in the differences of annexes. Zoltán Tóth noted that there are typical pyramid-roofed houses with stalls and others with vegetable gardens only; where occupants of the first category kept animals and were more into private farming and those of the second only kept small gardens to grow their own vegetables. Of course, here too, transformations went on with time; let's just remember the growing employment rate of women which finally lead many families to give up animal keeping. (Tóth, 1976)

How do we assess pyramid-roofed houses today?

Thirty or forty years after they have been built this is the first opportunity to think over the role of such houses with appropriate statistical data at hand. This is enabled by the fact that the KSH has carried out a survey on „Housing conditions“ in 1999 in the framework of which we visited 10 700 homes proportionally scattered in various areas of the country. The data we wish to present below are the final, integrated results of this survey.

Pyramid-roofed houses were identified in the survey by the means of differentiating „family houses“ and „traditionally built peasants' houses“ and by having captured other features of the buildings and flats: Based on these information we attempted to potentially closely identify the group of family houses which probably includes the pyramid-roofs as well. As we still have no information on the actual form of the building, we will call this group of family houses „the first generation family houses“ or „family houses“ for the purposes of this study¹. This group includes some 450 thousand buildings, the majority of which are undoubtedly pyramid-roofed houses (See chart 2.). It may be surprising at first glance that many of these buildings are situated in small towns but we shall remember that many villages assumed the rank of town in the past decades while still holding village-like dwellings.

When looking at the occupants of these houses, most of them are the original builders. This house type is a typical example for the homes which are not considered by their owners as marketable goods – they do not think of selling them if only possible, they live in them until they die when the house is inherited by family members. The second largest group of occupants are such heirs; and only third come those owners who have acquired such houses through buying them. (See Chart 3.)

Of course the majority of the occupants are pensioners today; but when looking at their earlier occupation the dominance of industrial workers – mostly skilled workers – is apparent; this does not come as a surprise after what we wrote above.

Data also show that it is common for the original owner(s) to live together with one of their grown up children and their family (10%). Probably for many the sharing of the house was the only means to support their children; one can assume that for the same reason many of the original pyramid-roofed houses have been enlarged, rebuilt or topped with another storey.

Part of the housing-investments undertaken since the original completion of the house goes back to such reasons. As Chart 4. demonstrates it, such investments have a high occurrence in fami-



Régi sátor tetős kockaház és tetőtérrel bővített változata
Original pyramid-roofed house and its new variation with attic

bírálták, figyelmen kívül hagyták, hogy ez a falusi lakásépítés egyetlen lehetséges formája volt.

A hátrányos helyzet ellenére a folyamat feltartóztathatatlannak bizonyult: a hatvanas évtizedben a községekben épült fel a lakások fele, és a hetvenes években is több mint egyharmada. 1970-ig több mint félmillió lakás épült csak a községekben, döntő többségük sátor tetős házban.

Egyformaság, egyhangúság, kontármunka

Látható tehát, hogy olyan családok tömeges lakásigényét elégítette ki ez a spontán lakásépítési mozgalom, akik belátható időn belül aligha számíthattak intézményes támogatásra. Éveken át tízezzel épültek családi házak lakossági kivitelezésben úgy, hogy az építők minden szükséges eszközben hiányt szenvedtek. A hitelhez jutás korlátairól már volt szó: az 1982-es lakásrendeletig kellett várni, amíg az végül megszüntette a lakásépítés tulajdonformák és településtípusok szerint eltérő támogatását, vagyis lehetővé tette, hogy a falusi családiház-építők is hozzájuthassanak ugyanazokhoz a hitelekhez, amelyekhez pl. a városi társasházépítők hozzájuthattak. A hiány azonban nemcsak a pénzforrásokra vonatkozott. Hiány volt minden elképzelhető eszközből és anyagból, de hiányzott a szakképzett munkaerő is. A nagy társadalmi átalakulás elsöpörte a falvakban a hagyományos munkamegosztást. Ekkorra a háborút megelőző időszakig létező szakmák és iparosok szinte kivétel nélkül eltűntek, tönkretették őket, vagy elvándoroltak az iparba (S Nagy, 1987). Általában az egyetlen szakember, aki megjelent a színen, a kőműves volt. ő gondoskodott a tervről, intézte az engedélyeket a tanácsnál, majd vezényelte az építkezésben résztvevő rokonokat, családtagokat, barátokat és munkatársakat.

Mindezen körülmények sokat megmagyaráznak abból, miért is lettek ezek a házak olyan meghökkentően egyformák és sivarak. Ha a hármaskézi ablak az egyetlen, amit némi keresgéléssel és szerencsével megvehet a házépítő, ha nem kap tetőgerendát, ha csak egyfajta ajtó létezik, nem csodálkozhatunk, ha ragaszkodik a legegyszerűbb, leginkább kézenfekvő megoldásokhoz. A házilag kivitelezés ugyancsak hozzájárult a másolható, könnyen eltanulható módszerek terjedéséhez. Az egymást segítő szomszédok egyik építkezésről a másikra járva sajátították el a szükséges tudnivalókat, és eközben

ly houses – certainly as this type of building is most suitable for such alterations.

The other, more often occurring investment type is the adding of originally missing infrastructural comforts. The same chart shows that only in the past ten years more than half of the family houses have undergone some renovation or modernisation. The most frequent change was the laying on of gas or sewage pipes, both of which enabled further modernisations, in the heating or warm water supply for example. The handicap of the village based family houses in this field is thus quickly shrinking these years. Beyond the investments enabled by the public utilities finally having reached the villages as well, further efforts were required: The „home-made home building“ became a sort of a lifestyle throughout the years and the builder has adapted to having get through by his own means and resources only. Once the house stood in place he carried on with decoration and maintenance, modernisation and renovation jobs as necessary – and possible. According to a 1986 time-balance survey, only in that one year, 900 thousand people in Hungary have been involved in some do-it-yourself home building or maintenance task; one third of them did this for someone else as free help.

As a result, family houses are in an incomparably better shape than buildings at large housing estates built in the same period – where not only the level of decay is worse but it can also be perceived in a more concentrated form.

The 1999 survey on housing conditions also informs us that the first generation family houses discussed by this study are usually preferred in the local home markets; and have a definitely high value in the large cities (Chart 5.). These data, however, express the prestige of such homes in the local hierarchy only. As to market terms, the big city flats cost 3-4 times as much per space units than their village counterparts. Those builders who were originally dispreferred get into a disadvantageous situation in this round as well: First, not allowed to the cities, they had no choice but to build their homes in the villages; and now, decades later they experience that their investments will never return with their homes having such low market values. As thus these houses cannot be exchanged in the housing market for a similar one in the cities, the occupants cannot move from their habitat which constraints them in the job market as well.

Comparing the private family house building activities of the Sixties and the Seventies with the state's home building projects of the same era we find one thing in common; both of them can be interpreted as a sort of mass production; indeed a mass production going on in the framework of a shortage of supplies-motivated economy. This explains some of the plainness so obvious and so often criticised both in the case of housing estates and pyramid-roofed houses. There is, on the other hand an important difference: opposed to tenants living in housing estates, the owners of the family houses – maybe because they were aware of their constraints – considered their oeuvres to be nice and useful. If they managed to build the house in an acceptable quality, nicely plastered and with the tiles nicely on the roof, the doors and windows tightly shut – they were satisfied with their produce. This satisfaction was reflected in the decorations on the outer walls, the much criticised over-decorated fences; there are even houses where a small marble board (prepared by the local tombstone-carver) reminds the onlooker of the builder and the bricklayer.

When assessing the pyramid-roofed houses, we shall be aware that hundreds of thousands of families ventured amongst the scarcities – unimaginable today – to build their own house at a niveau surpassing their actual needs with an enormous effort and by devoting all their leisure time. It is primarily thanks to these people that the level of development of the Hungarian housing sector exceeded the reasonably expectable one (based on the level of development of the economy in general); and due to which the Hungarian households could always function among rather comfortable conditions amongst repeating crises.

Translated by Katalin Beke

[1]

The selection criteria were: The building had to have been built between 1960-79, with one storey forming a single home with 2-3 rooms. The one storey helps identifying our subjects as the next generation of family houses were typically more storey buildings. Of course, some pyramid-roofed family houses have already been built in the fifties and even after 1980 but probably not too many of them; therefore we considered it more suitable to exclude them from our analysis.

kialakítottak egyfajta munkamegosztást, ahol mindenki az igazi szakmájában szerzett ismereteit igyekezett hasznosítani.

A munkaszervezésnek ez a módja természetesen nem idegen a falusi hagyományoktól, a kalácsa nemcsak a házépítésben, de a nagyobb mezőgazdasági munkák idején is régóta bevált megoldás volt. Újdonság volt viszont, hogy az egymást segítő köré kibővült a munkatársakkal. Ez persze csak ott volt lehetséges, ahol a munkahely viszonylag közel volt, amire a leginkább kézenfekvő példa a budapesti agglomeráció, ahol a fővárosi és a városkörnyéki gyárakban dolgozók tömegével építették fel sátorbetűs családi házaikat. A háztulajdonosok (maguk az egykori építők) ma is pontosan emlékeznek arra, hogyan állt össze annak idején az önkéntes házépítő brigád: jött a gyári villanyszerelő, a karbantartó, elvégezték a szakmunkákat, a többiek pedig – hasznosítható ismeretek híján – végezték a segédmunkát.

Miközben a munkahelyi kollektívák a hétvégékre építőbrigáddá alakultak és felépültek a házak, ezek az emberek olyasmint tanultak, aminek később is nagy hasznát vették. Felfedezték, hogyan lehet az irracionálisan működő első gazdaság mellett – ha úgy tetszik azon élőközdve – létrehozni és fenntartani egy más elveken működő gazdálkodási, munkaszervezési formát. A második gazdaság kialakulása éppen így és itt kezdődött el a magánérs lakásépítéssel. Később pedig, amikor a második gazdaságbeli tevékenységek új te-

rületekre, főleg a háztáji kisárutermelésre is kiterjedhettek, a keletkező többletjövedelmek legfontosabb felhasználási területe éppen a lakásszektor lett. A második gazdaság súlya a rendszerváltásig állandóan nőtt, olyannyira, hogy a nyolcvanas évek végére az is nyilvánvalóvá vált, hogy kiegyensúlyozó hatása nélkül az államszocializmus válságai is jóval súlyosabb következményekkel jártak volna.

Mindez aligha valósulhatott volna meg a hatvanas évek barkácsoló, kontárkodó házépítői nélkül, akik nem fogadták el azt a helyzetet, amibe belekényszerítették őket. Ehelyett a maguk módján, hatalmas erőfeszítéssel és rengeteg túlmunkával segítettek magukon.

A sátorbetűs ház, ami a lakónak is rossz

Ez a vád általában úgy szót, hogy a ház felesleges helyiségeket tartalmaz, más, szükséges helyiségek ugyanakkor hiányoznak.

A következő ábra egy lehetséges alaprajzot mutat, hozzá kell azonban tenni, hogy a belső elrendezésben már korántsem annyira egyformák ezek az épületek, mint azt a külsejük alapján gondolnánk.

Ami mindenütt megtalálható, az a két, utcára néző szoba. Ez a két szoba kezdetben afféle tisztaszobaként funkcionált, vagyis valóban nem használták, nem laktak, aludtak bennük, ezért hivatkoztak

Tipus-alaprajz a lehetséges bővítésekkel
General layout with the enlarging possibilities



ezekre mint kihasználatlan helyiségekre. A szokások azonban hamar változtak: megjelent a televízió, és bekerült az egyik szobába, emiatt a családtagok egyre gyakrabban tartózkodtak ott, és fokozatosan birtokba vették előbb ezt, majd a másik szobát is. Hasonló volt a helyzet a fürdőszobákkal, melyeket szintén megépítettek, de általában csak később kezdték használni, bár az ok itt egészen más volt, a közművek hiánya. Az építéskor legfeljebb a vizet vezették be, a csatornára, a gázvezetésekre viszont még éveket, ha nem évtizedeket kellett várni.

Tulajdonképpen igaz is, hogy ezek az emberek többet, nagyobbat építettek, mint amire akkor éppen feltétlenül szükségük volt, és nyilvánvaló, hogy ezekben a beruházásokban a presztízs hatott a legnagyobb ösztönzőként, ez azonban nem olyan nagy baj. Képzelnék csak el, hogy a falvakban is az történik, ami a városokban, ahol az állami beruházásban felépülő lakótelepeken a lakáshoz juttatott családok lakásigényét a feltétlenül szükséges minimális szinten igyekeztek kielégíteni. Könnyű belátni, mennyivel jobb, hogy ez ezek az emberek a szűkös körülmények ellenére hajlandóak voltak ilyen mértékű túlköltekezésre, és nem elégedtek meg azzal, hogy tízezerrel építsenek szoba-konyhás, fürdőszoba nélküli lakásokat.

A bírálat másik része úgy szól, hogy a mezőgazdasági tevékenységhez nélkülözhetetlen helyiségek nincsenek meg az épületben, és nem is alakíthatók ki úgy, ahogy a hagyományos parasztházakban tették, szükség szerint megtoldva az épületet. Lehet vagy nem, a lakók mégis ezt tették. A fenti ábrán látható néhány toldaléképület alaprajza, ez azonban a valóságban még változatosabb. Azt lehet mondani, hogy a lakók életmódbeli különbségei csak abban mutatkoznak meg, ahogy a toldaléképületek különböznek egymástól. Ahogy Tóth Zoltán megfigyelte, van „ólas” és „kertes” sátor tetős ház, az egyikben tartanak állatot és jobban kötődnek a háztáji termeléshez, míg a másikban csak a konyhakert maradt meg, árut nem termelnek. Természetesen az idők során ebben is sok változás következett be, elég, ha csak a nők munkába állását említjük, ami miatt az állattartást később sok család feladta. (Tóth, 1976)

Hogyan látjuk ma a sátor tetős házakat?

Harminc-negyven évvel felépülésük után most először adódik alkalom arra, hogy statisztikai adatokra támaszkodva gondoljuk végig ezeknek a házaknak a szerepét. A lehetőséget a KSH 1999-es „Lakásviszonyok” c. vizsgálata nyújtja, melyben országszerte, területarányosan kiválasztva 10 700 lakást kerestünk fel. A következőkben bemutatandó adatok e vizsgálat felszorzott, teljeskörűsített eredményei.

A sátor tetős családi házak eddigieknél pontosabb körülhatárolását az teszi lehetővé, hogy a felvételben a családi házaktól megkülönböztettük a hagyományos építésű parasztházakat, valamint hogy ismerjük az épületek és a lakások egyéb jellemzőit is. Ezen információkra támaszkodva arra törekedtünk, hogy minél pontosabban meghatározzuk a családi házak azon körét, mely nagy valószínűséggel tartalmazza a sátor tetős épületeket. Mivel az épület konkrét formáját továbbra sem ismerjük, a családi házaknak ezt a körét első generációs családi háznak fogjuk nevezni⁽¹⁾. Körülbelül 450 ezer épületről van szó, ezek nagy többsége kétségekívül sátor

(1)

A kiválasztás szempontjai a következők voltak: 1960 és 1979 között épült, földszintes, egylakásos, két- vagy háromszobás családi házak. Segíti az elkülönítést, hogy a családi házak következő generációja már általában többszintes épület volt. Természetesen sátor tetős családi házak épültek az ötvenes években és 1980 után is, de valószínűleg jóval kisebb számban, ezért jobbnak láttuk ezeket kizárni az általunk vizsgált körből.

2. tábla *Első generációs családi házak településtípus szerint*
First generation family houses per settlement type

Településtípus (az 1999-es közigazgatási állapot szerint) <i>Settlement type</i> (as recorded in 1999)	Becsült szám <i>Assessed number</i>	Arány a lakásállományon belül (%) <i>Ratio within total homes</i>
Budapest	10 000	1
Megyeszékhely <i>County capital</i>	50 000	6
Többi város <i>Other cities</i>	150 000	15
Község <i>Villages</i>	240 000	19
Ország összesen <i>Total</i>	450 000	12

3. Tábla *Első generációs családi házak tulajdonosai munkajelleg-csoport és a lakáshozjutás módja szerint*

Owners of first generation family houses per occupation and the way of acquiring a home

Munkajelleg-csoport <i>Occupation type</i>	%		
	Építette <i>Built it</i>	Örökölte <i>Inherited it</i>	Vásárolta <i>Bought it</i>
Vezetők, értelmiségiek <i>Managers, intellectuals</i>	3	3	12
Egyéb szellemi foglalkozásúak <i>Other (freelance) intellectuals</i>	10	9	10
Önállók <i>Self-employed</i>	4	5	5
Szakmunkások <i>Skilled workers</i>	37	34	30
Betanított-, segédmunkások <i>Unskilled workers</i>	26	24	24
Mezőgazdasági foglalkozásúak <i>Peasants</i>	19	22	19
Eltartottak <i>Dependants</i>	1	4	...
Összesen <i>Total</i>	100	100	100
<i>N</i>	429	196	125

tetős ház (lásd a 2. táblázatot). Első pillantásra talán meglepő, hogy jelentős számban kisvárosokban találjuk ezeket az épületeket. Tudni kell azonban, hogy számos község lépett városi rangra az elmúlt évtizedekben, de lakásállományuk ettől még alapvetően falusias, vagy ha tetszik kisvárosias jellege nem sokat változott.

Ha megvizsgáljuk, kik laknak ma ezekben a házakban, legnagyobb arányban ma is az egykori építőket találjuk. Ez a háztípus jellemző példája annak, amikor a lakást tulajdonosai nem tekintik piaci jószágnak, ha lehet, nem adják el, egész életükben ott maradnak és később a családtagok öröklik. A sátozott épületekben lakó háztartások második legnagyobb csoportját éppen a lakást öröklők teszik ki, és csak ezután következnek azok, akik vásárolták a házat (3. táblázat).

Természetesen a lakók ma már jórészt nyugdíjasok, de korábbi foglalkozásukat figyelembe véve jól látható az ipari foglalkozásúak, főleg a szakmunkások túlsúlya, ami az egykori építőkről korábban leírtak alapján nem is meglepő.

Az adatokból az is kiderül, hogy gyakran él együtt a lakás eredeti tulajdonosa és valamelyik felnőtt gyermeke a családjával (10%), ami

4. tábla Az elmúlt tíz évben bővített, átalakított lakások aránya épülettípusok és az építés éve szerint
 The ratio of homes enlarged or renovated in the past ten years per building type and the year of the investment

Építési év Year built						%
	Városi bérház Block of city flats	Lakótelep Housing estate	Más többlakásos Other multi-flat building	Családi ház Family house	Hagyomá- nyos parasztház Traditional peasants' house	Összesen Total
	bővített enlarged					
1900 előtt before 1900	9	8	4	8
1900-1919	7	12	8	10
1920-1944	8	10	7	9
1945-1959	2	..	3	9	5	7
1960-1969	3	2	2	10	7	7
1970-1979	..	1	3	7	..	4
1980-1989	..	2	7	9	..	6
1990 óta after 1990	..	4	15	19	..	17
Összesen Total	6	2	7	10	6	7
	felújított renovated					
1900 előtt before 1900	13	40	31	27
1900-1919	11	49	36	31
1920-1944	11	44	41	37
1945-1959	11	..	19	50	42	41
1960-1969	6	6	19	55	49	37
1970-1979	..	3	14	55	..	28
1980-1989	..	2	16	58	..	33
1990 óta after 1990	..	4	7	57	..	49
Összesen Total	10	3	20	53	39	34
N	1105	2298	733	5311	1307	10754

nyilván sokaknak az egyedüli lehetőség a gyerekek támogatására. Valószínűleg ugyancsak sokan vannak azok, akik éppen ezért át is építették a házat, bővítették, vagy emeletráépítést végeztek. Az építés ideje óta elvégzett lakásberuházások egyik része ilyen okokra vezethető vissza. Mint a 4. táblából látható, a családi házakban általában magas az ilyen beruházások előfordulása, magától értetődően, hiszen erre leginkább ez az épülettípus alkalmas. A beruházások másik, ennél is gyakoribb kategóriája viszont az elmaradt infrastrukturális beruházásokra vezethető vissza. Ugyanebben a táblázatban találjuk az erre vonatkozó adatokat is, melyekből kiderül, hogy csak az utóbbi tíz évben a családi házak több mint felében volt valamilyen felújítás, korszerűsítés. Leggyakrabban a gázt vezették be vagy csatornáztak, mindkettő esetében további korszerűsítések váltak ezután lehetővé, például a fűtési rendszerben vagy a melegvízellátásban. Mindaz a lemaradás tehát, ami e téren a családi házakat különösen a községekben jellemezte, rohamosan csökken. Azon túl, hogy a közművesítés végre elérte a falvakat is, és ezáltal ezek a beruházások lehetővé váltak, további erőfeszítésre is szükség volt. A házilagos lakásépítés egyfajta életformává vált, a ház-

5. tábla Az első generációs családi házak lakáspiaci pozíciója településtípus szerint
Market position of first generation family houses per settlement type

Lakásár-ötöd Fifth quintile of dwelling price	Budapest, megyeszékhely county capitals	Többi város Other cities	Község Villages	Összesen Total
1.	..	2	6	4
2.	0	9	15	11
3.	2	28	28	25
4.	35	37	34	35
5.	62	25	18	26
Total	100	100	100	100

A lakásárak területi különbségeinek kiküszöbölésére a lakásokat régióként és településenként külön-külön soroltuk érték-ötödökbe.

Due to the regional differences of dwelling prices quintiles were calculated according to the local price level of each region and settlement type.

építő megtanulta, hogy egyedül, a saját erőforrásaira támaszkodva kell boldogulnia. A ház felépülése után ahogy lehet, folytatta a munkát az épület karbantartásával, a lehetséges felújítások, korszerűsítések folyamatos elvégzésével. Az 1986-os időmérleg-felvétel eredményei szerint csak abban az évben mintegy 900 ezer ember végzett hosszabb-rövidebb ideig valamilyen házilagos lakásépítéssel vagy fenntartással kapcsolatos munkát, egyharmaduk úgy, hogy ezzel másoknak nyújtott segítséget.

Mindennek következtében a családi házak állapota összehasonlíthatatlanul jobb, mint az ugyanakkor épült lakótelepi épületeké, ahol a leromlás nemcsak nyilvánvalóan nagyobb, de természetesen sokkal koncentráltabban is mutatkozik.

Az 1999-es lakásfelvétélből azt is megtudhatjuk, hogy az általunk vizsgált első generációs családi házak értékelése a helyi lakáspiacon általában is kedvező, a nagyvárosokban pedig kifejezetten magas (5. tábla). Ezek az adatok azonban csak azt fejezik ki, hol találjuk ezeket a lakásokat a lakások helyi hierarchiájában. A nagyvárosi lakásárak három-négyszeres szintje miatt a községi lakások értéke a városi lakásárakhoz mérve viszont már rendkívül alacsony. Akik egyszer rosszul jártak, azok másodszor is a rövidebbet húzzák. Először kiszorultak a városokból, ezért a falvakban voltak kénytelenek felépíteni a lakásukat, évtizedekkel később pedig azt tapasztalják, hogy az alacsony helyi lakásárak mellett a lakásukra fordított befektetéseik soha nem térülhetnek meg. Mivel a lakáspiacon nem cserélhető el egy hasonló városra, ez a lakás helyhez köti őket, és így már a munkaerőpiacon is kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek.

Ha a hatvanas-hetvenes évek családiház-építését a korszak állami lakásberuházásaival hasonlítjuk össze, egy közös vonást találunk: mindegyiket felfoghatjuk egyfajta tömegtermelésnek, mégpedig olyanak, amely a hiánygazdaság keretei között zajlott. Innen nézve már érthetőbb az az igénytelenség, ami mind a lakótelepeken, mind a sátoztetős családi házaknál vitathatatlanul megnyilvánult, és amit itt is, ott is oly sokszor szóvá tettek. Van azonban egy lényeges különbség: szemben a lakótelepeken élőkkel, a családiház-tulajdonosok, talán mert jobban tisztában voltak saját korlátaikkal, jónak, szépnek tartották, amit létrehoztak. Ha sikerült elérni, hogy elfogadható minőségben megépüljön a ház, szépen legyen bevakolva, felrakva a cserép, zárjon az ablak, akkor – joggal – elégedettek voltak azzal, amit építettek. Erről árulkodnak a díszítések a házak falán, a sokat kárhozottat agyoncícomázott kerítések, de még olyan ház is akad, ahol a kőműves és az építető emlékét kicsi (a helyi sárköves által készített) márványtábla őrzi.

Ha a sátoztetős családi házakról mondunk ítéletet, látnunk kell, hogy azoknak az éveknek a ma már elképzelhetetlenül szűkös viszonyai között több százezer család arra vállalkozott, hogy hatalmas mennyiségű túlmunkával, minden szabadidőről lemondva felépítse saját lakását, még hozzá a pillanatnyi szükségletét messze meghaladó színvonalon. Leginkább nekik köszönhető, hogy a lakásszektor fejlettsége Magyarországon mindig is magasan meghaladta azt a szintet, amit a gazdaság általános fejlettségi színvonala indokolt volna, és így az ismétlődő válságok ellenére a magyar háztartások mindvégig viszonylag kedvező lakáskörülmények között élhettek.

Az építető és kőműves munkáját dicséző márványtábla az utcai homlokzaton

Marble tablet as a memorial of the owner's and the bricklayer's work



Felhasznált irodalom/Bibliography

- Berkovits György: Világváró határában. Magyarország felfedezése, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974
- Kulcsár Viktor (szerk.): A változó falu. Gondolat, 1976
- Major Máté – Osskó Judit (szerk.): Új építészet, új társadalom 1945-1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vívataiból, dokumentumaiból. Corvina, 1981
- Maros Tamás: Az épület, az építész és az építészet. Valóság, 1976/8
- S. Nagy Katalin: Lakberendezési szokások. Gyorsuló idő, Magvető, 1987
- Tóth Zoltán: Egy életforma felbomlása. Valóság, 1976/4
- Tóth Zoltán: Székesfehérvár településének XIX-XX. századi belterületi történelmi rétegei és külvárosi lakóépítkezése. Kézirat
- Lakásépítési statisztikai évkönyvek 1962-1970
- Népszámlálási lakás-kiadványok 1970, 1980
- Időgazdálkodás és munkatevékenységek az 1986/87. évi időmérleg felvétel alapján KSH-MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1989